

Sleutelgaatjes in de kaarsenkroon van de Sint-Walburgiskerk

AARTJE BOS-OSKAM

In de onderrand van de eeuwenoude kaarsenkroon van de Sint-Walburgiskerk is een tekst aangebracht met daarboven een figurenfries. Wie in de tekst de naam 'Maria' opzoekt en van daaruit naar links om de rand heen loopt, ziet in een soort stripverhaal de pelgrimsroute van de aardse stad naar het hemelse Jeruzalem uitgebeeld. Als u van details houdt, kunt u ook vijf verrassende gaatjes ontdekken. Het is even zoeken waar ze zitten tussen de figuren en letters, maar wie ze ontdekt zal zich afvragen wat die sleutelgaatjes daar doen. Hoe zagen sleutelgaten er eigenlijk uit omstreeks 1400? Kunnen ze in die tijd een rol hebben gespeeld in de symboliek?

Afb. 1 Boom met twee sleutelgaten. (foto: H.J. Wagenvoord)

Afb. 2 Het geënte boompje. (foto: H.J. Wagenvoord)

Wie de openingen in deze bomen beschouwt als een grapje van een speelse edelsmid in de middeleeuwen, kan nu stoppen met lezen. Voor wie wel nieuwsgierig is: het verhaal zal gaan over de gaatjes in de volgroeide boom (afb. 1) met een opening in de stam en de kruin, die te zien is in de letterfries na de tekst *S' Simon S' Jude*, en over de opening in de kruin van het boompje dat halverwege de stam geënt is (afb. 2). Het is in de figurenfries te vinden boven de tekst *Maior*. Tot 1942 – het moment waarop

de kaarsenkroon ingemetseld werd ter bescherming tegen oorlogsschade – was aan de overkant in de figurenfries nog een tweede geënte boompje te zien boven de tekst *Jhesus*. Van dat boompje is alleen de omtrek bekend door een tekening uit 1902.¹ Naast *Jhesus* kunnen we de naam *Maria* lezen. Boven die tekst is een burcht afgebeeld, waarvan twee vensters de vorm van een sleutelgat hebben.

Het gebruik van sleutels

Door alle eeuwen heen was de sleutel niet alleen een gebruiksvoorwerp maar werd hij ook gebruikt als symbool. In het Verre Oosten bestaan tal van prehistorische mythen en legenden waarin sleutels een rol spelen. Oude Egyptenaren, Grieken, Romeinen en Kelten, allemaal meenden ze dat hun goden sleutels hadden. Zo kan men bijvoorbeeld in de rituelen van Hermes Trismegistus lezen over het magische gebruik van sleutels in de ptolemeïsche tijd. De god Janus zou de sleutel van de aarde hebben. De godin Hecate Aphrodisia kon

1 L. Lacomblé, *De Architect*, 13e jaargang (1902), Oude kunst 466. Lacomblé tekende niet alle binnenlijnen; zag hij geen sleutelgat in het nu verdwenen boompje of vond hij het een te klein detail?

het dodenrijk met een sleutel openen en sluiten, en de god Wodan had een sleutel om de heilige berg te openen. Ook de Vikingen kenden de magische betekenis van de sleutel. Vaak droegen ze een halsamulet in de vorm van een sleutel.² Het was mooi geweest als bij de opgravingen naast de Sint-Walburgiskerk zo'n amulet gevonden was.

Eén of twee sleutels

Een veilige afsluiting bestond uit twee sloten. Dat gaf een betere bescherming tegen diefstal en insluiting.

Een verhaal apart is het gebruik van de gouden en zilveren sleutel. Heel bekend zijn de gouden en zilveren sleutel in het wapen van Vaticaanstad. Ook op talrijke sluitstenen van gewelven in oude kerken zijn deze sleutels afgebeeld. Het gebruik gaat terug op de belofte die Jezus deed aan zijn leerling Petrus (afb. 3), dat hij hem de sleutels van het koninkrijk van de hemel zou geven om te binden en te ontbinden.³ Die sleutels pasten dus bij sloten.

Minder bekend is het gebruik van een gouden en zilveren sleutel in de islamitische traditie van het Osmaanse rijk. Daar speelden ze een rol bij de troonsbestijging van vorsten. Als teken van de machtsovername moest de nieuwe vorst een gouden slot aanbieden voor de deur van het heiligdom Kaaba in Mekka en een zilveren slot voor de deur naar het terras eromheen. En bij die fraaie sloten hoorden geen houten of ijzeren sleutels! Onder de bewaard gebleven sloten is een heel mooi exemplaar uit het jaar 834.⁴

Minder bekend is hoe Dante in 1300 beschreef dat hij tijdens zijn 'geestelijke' reis

Afb. 3 Petrus met twee sleutels in zijn hand, Begijnenkerk Sint-Truiden. (foto: auteur)

naar het paradijs twee sleutels nodig had, een gouden en een zilveren. Deze sleutels moest hij onderweg aan de portier van de Louteringsberg overhandigen, anders kon die de toegangspoort van de weg over de berg niet voor hem openen. Bij Dante lijken de sleutels symbool te staan voor het grote gebod, de samenvatting van de tien geboden in twee hoofdregels: God liefhebben met heel het hart en met heel het verstand.⁵

2 In het boeiende boek van Gabriele Mandel, *Der Schlüssel. Geschichte und Symbolik der Schlüssel und Schlösser*, Stuttgart 1993, staan nog veel meer voorbeelden.

3 Mattheus 16:19.

4 Mandel, p. 28.

5 Dante Alighieri, *De goddelijke komedie. De Louteringsberg*, canto 9:117-130.

Een invloedrijk schrijver uit de veertiende eeuw, Guillaume de Digulleville, vertelde iets soortgelijks. Hij beschreef in zijn pelgrimsverhaal een geestelijke reis naar het hemelse Jeruzalem.⁶ Daarin vertelt hij hoe zijn hoofdpersoon, Pelgrijm, zich aan het begin van zijn reis laat dopen en daarmee poorter van het koninkrijk der hemelen wordt. Als poorter heeft deze pelgrim twee sleutels nodig, zodat de deuren voor hem open kunnen aan het einde van de reis, bij zijn aankomst in de hemelstad. Die sleutels krijgt hij van Mozes, de man die de tien geboden op twee wetsborden schreef.⁷ Met deze twee verhalen in het achterhoofd kunnen we naar de twee sleutelgatvenstertjes van de burcht in de kroonrand kijken (afb. 6).

Afb. 4 Slot van een altaarkast, 1350/1425, Domschatz Halberstadt (foto: auteur)

Afb. 5 Sleutelgatvormig doopvont in Zwartnots, Armenië. (foto: Theo Hop)

Lange zoektocht

Hoe zagen echte sleutelgaatjes eruit omstreeks 1400? Die vraag was vlugger gesteld dan het antwoord gevonden. Er was een lange zoektocht voor nodig naar oude sacramentshuizen, bruidskisten van kloosterlingen, relikwiekistjes, altaarkasten, kerkdeuren, enzovoort.

Sleutelgaten bleken kwetsbare onderdelen van sloten te zijn. Het overgrote deel was beschadigd. Van heel veel gaatjes uit die tijd zijn de dekplaatjes verdwenen, uitgesleten of gerepareerd. Bij de resterende ijzeren dekplaatjes bestaan kleine variaties in de vormen van het insteekgat, maar in wezen is er door de eeuwen heen nauwelijks iets veranderd. Een sleutelgat is een sleutelgat gebleven. Wat dat betreft kunnen de bijzondere openingen in de twee boompjes en in een burcht, zoals die op afbeeldingen 1, 2 en 6 te zien zijn, werkelijk naar sleutelgaten verwijzen.

Verrassend was de ontdekking dat niet alleen sleutels maar ook sleutelgaten een symbolische betekenis kunnen hebben. Een voorbeeld daarvan is te vinden in de dom van Keulen. Op de plaats van de huidige dom werd in de zesde eeuw een belangrijke kerk gebouwd, waarin men vóór het altaar een podium/kansel aanbracht in de vorm van een sleutelgat met een doorsnee van ca. 5,70 m. Men kende het gebruik van dergelijke kansels vanuit het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied. Daar dienden ze niet alleen voor de prediking maar ook voor plechtige ceremonies als kroningen en wijdingen.

De sleutelgatvorm werd in het oostelijke Middellandse Zeegebied ook gebruikt voor doopvonten. Men kan een dergelijk vont nog zien naast de ruïne van de H. Gregor in Zwartnots in Armenië. Het dateert uit de

6 Geestelijke pelgrimage: het heel nauwkeurig in gedachten een pelgrimsreis maken, kwam ook in onze streken veel voor in de veertiende en vijftiende eeuw. Zie bij Nine Miedema in *Op reis met Memoria*, Hilversum 2004, en ook bij A.M. Koldewey in *Geen povere schoonheid*, Nijmegen 2000.
7 Ingrid Biesheuvel, *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen*, Hilversum 2005, p. 214-215, en Paule Amblard, *Le Pèlerinage de Vie Humaine*, Flammarion 1998, p. 29.

7de eeuw (afb. 5). In zo'n vont kon de do-
peling via een trap afdalen naar het leven-
de water, een kleine bron onder in de ron-
ding van het vont.

Een burcht met twee sleutelgatvensters

In de fries van de kaarsenkroon komen twee burchten voor, die onderling verschillen. De afgebeelde burcht (afb. 6) heeft veel vensters. Slechts twee van die ramen hebben de vorm van een sleutelgat. Ze zitten juist in dat deel van de burcht waar men omstreeks 1400 gewend was op het burchtterrein de (dubbel)kapel te zien.⁸ Van die dubbelkappen zijn er in Duitsland enkele bewaard gebleven. Een mooi voorbeeld is te zien op de Neuenburg in Freyburg an der Unstrut, waar de altaarwand van de kapel bijzondere raampjes heeft.⁹ In Frankrijk is bijvoorbeeld zo'n kapel te herkennen bij het kasteel van Germolles in Mellecey. Alle reden dus om bij de sleutelgatvenstertjes van de ene burcht in de kaarsenkroon¹⁰ aan de aanwezigheid van een kapel te denken.

De burcht als geheel heeft ook de betekenis van stad. Zoals het ging in Zutphen, is het op heel veel plaatsen gegaan: bij een burcht

Afb. 6 Burcht met sleutelgaten.

(foto: H.J. Wagenvoord)

ontstond een stad. Een burchtcomplex stond daarom ook symbool voor de stad.¹¹ De burcht/stad in de rand van de kaarsenkroon zal dus zeer waarschijnlijk een kapel hebben. Daaromheen ziet men in de fries mensen zich gereedmaken om te gaan jagen. Jagen was een vertrouwd thema omstreeks 1400, waarbij men niet alleen aan lijfelijk op jacht gaan dacht maar ook aan waar men geestelijk achteraan zou gaan. Men moest een besluit nemen wat men wilde najagen.¹² Wilde men op de goede jacht gaan en uiteindelijk de eenhoorn – Christus – volgen, dan betekende dat in feite een reis van de aardse stad naar de hemelstad, zoals in de fries is aangegeven; met andere woorden: een pelgrimsreis van de woning in Zutphen naar de woning in het hemelse Jeruzalem. Daarvoor moest de pelgrim eerst naar de kapel in de burcht/stad gaan

Afb. 7 Kerkzegel van de Sint-Maartenskerk, Zaltbommel.

8 Een dubbelkapel bestaat uit twee kapellen boven elkaar, die dezelfde oppervlakte hebben. Doorgaans zijn ze door een opening in het midden van de vloer van de bovenkapel met elkaar verbonden. Hoe ze precies gebruikt werden, is niet altijd duidelijk.

9 Men brengt die op de Neuenburg in verband met Keulse contacten en 'niederrheinische Bauzier der 1160.er und 1170.er Jahre'.

10 De andere burcht uit de fries van de kaarsenkroon wordt in dit verhaal niet besproken.

11 Günter Bandmann, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, 7e druk, Berlijn 1981, p. 85-97.

12 Aartje Bos-Oskam, *De kaarsenkroon van de Sint Walburgiskerk. Een Jeruzalemluchter als wegwijzer*, Zutphen 2006.

Afb. 8 Mozes heeft Pelgrim de sleutels gegeven. (bron: Bibliotheek Ste Geneviève, Parijs, hs.1130)

– Digulleville zou zeggen: om burger/poorter te worden van het koninkrijk der hemelen en de sleutels te krijgen – en kon daarna als een gezegende mens beginnen aan zijn reis om aan het eind van de reis net als Dante zijn sleutels te kunnen overhandigen aan de poortwachter van de hemelstad.

Een gezond boompje

Het smalle boompje heeft halverwege de stam een verdikking (afb. 2). Het lijkt daar geënt. Het is een mooi boompje met een volle kruin, zonder afgebroken takken. Kennelijk gaat het erom dat het een *gezond* boompje is, dat het geënt is op een goede onderstam, en dat het een sleutelgat heeft

in de kruin. En *last but not least*: het is in de fries afgebeeld naast de vrolijk rennende dieren in de buurt van de hemelstad.

Het beeld van enten werd vaker gebruikt. Op het oude kerkzegel van de Sint-Maartenskerk in Zaltbommel (afb. 7) is te zien hoe een hand (de hand van God) bezig is met een loot van een geënte boom.¹³

Waar zou het in de kaarsenkroon een beeld voor zijn? De goede onderstam moet haast symbool staan voor de boom des levens, Christus. Zou het boompje te maken hebben met de navolging van Christus? Er is immers ook dat sleutelgat. De gedachte van sleutelgat via sleutel naar ‘door Christus burger en huisgenoot van God’ zijn¹⁴

13 Romeinen 11:16-24.

14 Efeziërs 2: 14-22.

moet voor de gelovige mens in de middeleeuwen een kleine sprong geweest zijn. Paste daar voor wie niet lezen kon dit prachtige beeld bij: wie de sleutel had mocht in de stad van God wonen? Het is nauwelijks meer na te voelen hoe belangrijk het omstreeks 1400 was voor mensen om poorter van een stad te zijn. Dit beeld van poorter zijn moet hen enorm hebben aangesproken.

De vraag kriebelt of het verdwenen geënte boompje in de tuin bij de aardse stad werkelijk geen sleutelgat had. Jammer dat er geen duidelijke afbeelding of beschrijving meer over is.

De boom met de twee sleutelgaten

Deze boom (afb. 1) is geplaatst na de namen van de laatste apostelen, Simon en Judas, de twee kleine hekkensluiters die samen een feestdag hebben. De rand als geheel staat symbool voor de stadsmuur van het hemelse Jeruzalem, die stevig gebouwd is op het getuigenis van de apostelen. Maar waar is de toegangspoort?

Voor speurders is een aanwijzing ingebouwd in de letterrand. Daarin is een vulfiguur te zien van een dier dat wacht bij een kale tronk van een omgehakte boom, en een van een dier dat zit bij een tronk die een nieuwe loot heeft gekregen. Ze wijzen richting de levensboom en de legende daarover. Die legende was destijds algemeen bekend. Daarin werd verteld dat de mens niet meer in het paradijs kon komen. De duivel had zelfs de levensboom in het paradijs omgehakt. Maar de boom was toch opnieuw uitgelopen. Dit nieuwe lootje had Seth meegekregen voor zijn zieke vader Adam. Helaas kwam hij te laat terug. Toen hij thuis kwam, was Adam al overleden. Seth plantte het toen

maar op Adams graf, in Adams mond. Het lootje groeide uit tot een krachtige boom, die zo sterk werd dat koning Salomo er later planken van wilde maken voor de tempelbouw, maar uiteindelijk werd de boom gebruikt om de balken van het kruis van Christus uit te maken. Zo werd de boom des levens een typologie van Christus.

De afgebeelde boom kan nauwelijks iets anders zijn dan een verwijzing naar Christus' verlossingswerk, het door Christus burger worden van de stad van God. Daar komt nog de uitspraak van Christus bij: 'Ik ben de deur.'¹⁵ Welke pelgrim die bij de rand van de kaarsenkroon gemediteerd had, zou dan niet in de stadsmuur van het hemelse Jeruzalem de toegangspoort kunnen vinden? En die sleutelgaten? Ach, even net als Dante de sleutels tonen aan de poortwachter.

Tot slot

Het aanwezig zijn van het motief van de sleutelgaatjes lijkt nu een bijzonder kenmerk van de Walburgskroon. Tot nu toe ken ik geen andere voorwerpen waarop dit motief voorkomt. Alleen in de literatuur heb ik meer aanwijzingen gevonden.

Zou dat komen doordat heel veel voorwerpen en afbeeldingen van omstreeks 1400 verloren zijn gegaan? Misschien bestaat ergens nog een miniatuur of tapijt of schildering waarop ook twee sleutelgaten te zien zijn. Mocht u ooit een tweede voorbeeld van gebruik van dit motief in de middeleeuwen tegenkomen, wilt u me dat dan laten weten?

¹⁵ Johannes 10:7.